

ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ УСЛОВИ ОСТВАРИВАЊА ПРАВА НА РАД

1. Уводне напомене

Право на рад представља изузетно сложен проблем савременог света. Задира у многе области живота: правну, економску, политичку, социјалну, психолошку, етичку, па је зато предмет разматрања многих научних дисциплина са једне стране, и циљ бројних људских активности са друге. У првом реду регулисано је начелно уставом, а затим, конкретизовано радноправним нормама. Због своје важности за практичан живот остварење права на рад је један од најзначајнијих циљева економске и социјалне политике. На посебан начин оно задира и у правни, политички и привредни систем сваке савремене друштвене заједнице. Значајна је, такође, и међународна димензија права на рад, с обзиром на интензиван развој међународних економских, политичких и других односа у XX веку као и на активност одговарајућих међународних организација које, такође, разматрају ово питање и доносе бројна документа.

Услови остварења права на рад нису једноставни ни једнострани, већ бројни и хетерогени. Неки су општег карактера, те их сусрећемо у свакој друштвеној заједници, док су други посебног карактера, те се јављају само у неким типовима друштвеног уређења. Има и услова права на рад који су карактеристични само за одређену заједницу.

Наш присутуп друштвено-економским условима остварења права на рад детерминисан је његовом актуелношћу за положај човека у савременом свету, као и значајем начела права на рад у социјалистичком друштву. Општи карактер ових питања упућује нас на елементарне друштвене услове права на рад, што захтева да претходно укажемо на нека питања везана за природу човековог рада и значај рада за самог човека, као и на питање отуђења рада, које је, са своје стране, условило питање права на рад.

2. Рад — генеричка суштина човека

За схватање суштине права на рад, као и начина његовог остварења у одређеним друштвеним заједницама, неопходно је указати на значај рада за самог човека и подвући општа својства човековог рада. У промишљању овог питања полазимо од Марксовог схватања човека и његовог рада.

Маркс полази од тога да је човек сложено биће. Поред тога што је природно биће и предметно биће, човек је — тиме Маркс надвладава натуралистичку ограниченост познатих мислилаца 18. столећа — људско природно биће, биће које постоји за себе, он је родно биће. Човек се као родно биће потврђује како у свом битку, тако и у свом знању. *Људско* у човеку потврђује се делатношћу, самопроизводним радом, праксом човека. На тај начин, човеков рад је корен људског бића, то је рад који човека чини човеком. Маркс каже: „Рад је *постајање човека за себе* унутар *оспољења* или *оспољени човек*.“¹⁾ По Марксовом схватању, када се говори о раду говори се о самом човеку, Промисљајући критички Хегелова схватања о раду — уважавајући Хегелову дијалектику, коју је темељно упознао — Маркс каже: „Велико у Хегеловој *Феноменологији* и њеном коначном резултату — дијалектици негативитета као принципу човека схваћа као процес, опредмећења као *распредмећење* (*Entgegenständlichung*); као *оспољење* и као *укидање* тог *оспољења*; *дакле*, што *схваћа* суштину *рада*, а предметног *човјека* — истинског *човјека*, јер је *збиљски* — *схваћен* као резултат *његова властитог рада*.“²⁾ И даље: „Хегел стоји на становишту модерне националне економије. Он *схваћа рад* као *суштину*, као суштину *човјека* која се *обистињује*: он види само позитивну страну рада, а не његову негативну страну.“³⁾

Из овога произилази да се Марксова мисао о раду као генеричкој суштини човекове делатности темељи како на критички размотреним ставовима Хегелове филозофије, тако и на критички промишљеним ставовима енглеске политичке економије.⁴⁾ Маркс је, наиме, скинуо са Хегелове мисли спекулативни омот и дао право значење рада, ослободивши се ограниченог схватања рада грађанске економске науке.

Човеков рад карактеришу смисаоност и друштвеност. То га разликује од делатности других бића. „Човјек чини саму своју животну дјелатност предметом свога хтјења и своје свијести. Он има свјесну животну дјелатност. То није одређеност с којом се он непосредно стапа. Свјесна животна дјелатност разликује човјека непосредно од животињске животне дјелатности. Он је управо само на тај начин родно биће. Или, он је само свјесно биће, тј. његов властити живот му је предмет управо зато што је родно биће. Само зато је његова дјелатност слободна дјелатност... Практично произвођење *предметног свијета*, *прерада* аорганске природе јест потврђивање човјека као свјесног родног бића, тј. које се према роду односи као према својој властитој суштини, или према себи као родном бићу.“⁵⁾

1) К. Маркс у *Економско-филозофским рукописима* из 1844. године, К. Маркс — Ф. Енгелс — Дела, књ. 3., стр. 266.

2) Ибид. 265.

3) Ибид. с. 265—266.

4) Маркс није у целости прихватио ни Хегелов концепт рада, већ у критичком разматрању Хегела истиче: „Он види само позитивну страну рада, а не његову негативну“, (видети *Рукописе*, стр. 265—266), нити је прихватио ставове грађанске економије, коју је критиковао због ограниченог економског схватања рада.

5) Ибид. стр. 221. Напомињемо да Маркс и у осталим својим радовима у којима третира економску проблематику, а не само у *Рукописима*, говори о смисаоности, односно целисходности рада, као и о друштвеном карактеру човековог рада. Видети посебно Главу пету I тома *Капитала* и прву тачку *Увода у критику политичке економије* из 1857.

Човек обликује природу која га окружује према својој сврси. Обавља рад средствима која је сам произвео. У средства за рад утиснуо је човек своју стваралачку способност. На тај начин средства за рад представљају се као опредмећивање човјековог бића, особеног бића, самосвојственог, које се разликује од свих других бића. Посматрајући човеково опредмећење кроз производњу Маркс каже: „Та производња је његов дјелатни родни живот. Кроз њу се природа појављује као *његово* дјело и његова збиљност. Предмет рада је с тога *опредмећење човјекова родног живота*: тиме што се он не удвостручује само интелектуално, као у свијести, него дјелатно, збиљски и стога себе сама проматра у свијету који је сам створио.”⁶⁾

Поред материјалних добара потребних за свој биолошки опстанак човек ствара и духовна (културна) добра. Опредмећење човека јесте остварење човека. То је својеврсно самореализовање и ван своје биолошке мере.

Наведено схватање рада као човекове суштине и истицање посебних одлика човековог рада представља полазну тачку при просуђивању положаја, улоге и места човека у оквиру дате друштвене заједнице одређеног начина производње, па је као такво основа и за третирање проблема права на рад и оцену начина на који се реализује.

3. Отуђени рад — узрок права на рад

Опредмећење човека — које смо уочили у оруђима за рад и у духовним културним добрима — представља позитивно остварење човека. Међутим, под одређеним материјалним и друштвеним условима опредмећење прелази у супротност, у отуђење. Будући да се тиме рад претвара у нешто друго, спољашње и туђе, отуђење рада доводи до истицања захтева права на рад. Зато је феномен отуђења рада од посебног значаја за објашњавање настајања права на рад и за разумевање друштвено економских услова остварења права на рад.

У условима отуђеног рада, друштвени односи и друштвене институције достижу одређен степен остварења, који онемогућује човеку да их прилагођава, организује и усавршава према својим потребама. Иако су производи човекове делатности, они остављају утисак самосталне егзистенције објективних ствари. Маркс је разматрао проблем отуђења, желећи на тај начин да промисли проблеме човековог ослобођења и да укаже на путеве хуманизације друштвене стварности коју је проучавао.

Узроке отуђења представљају материјално — производни услови. Истичемо пре свега *друштвену поделу рада*⁷⁾ и настанак *вишка производа*.

6) Ибид. стр. 222.

7) Уочавајући корене отуђења у стихијској подели рада Маркс је у *Немачкој идеологији* писао: „Подела рада нам даје одмах и први пример за то да, докле год се људи налазе у друштву које је природно поникло, дакле, док год постоји расцеп између посебног и заједничког интереса и, према томе, докле год се делатност не дели по личној вољи већ природним путем, сопствено дело човека постаје за њега туђа сила која стоји наспрот њему, која га подјармљује, уместо да он њоме влада”. (К. Маркс, Ф. Енгелс, Дела књ. 6. стр. 32—33.)

На основу ових појава долази до нове друштвене организације рада, која мења место, положај и улогу радног човека у привредном животу, са једне, и непривредним областима живота, са друге стране. Наиме, долази до двојаког карактера рада (индивидуалног и друштвеног, конкретног и апстрактног, простог и сложеног, квалификованог и неквалификованог, умног и физичког), до супротстављања интереса (општих и посебних, посебних и појединачних), до настанка класа, до институција које штите интересе владајуће класе, до посредног карактера међусобног повезивања друштвено осамостаљених економских индивидуума, до раздвајања произвођачких од потрошачких јединица, до промене облика присвајања средстава за производњу итд.

Резултат свих ових појава је тај да производи човековог рада и друштвени односи који настају међу људима постају сила којом не може да влада њихов творац — човек. Ово отуђење налази се у свим сферама (економској, политичкој, социјалној, идеолошкој, културној, етечкој . . .). Нас ће, овом приликом, интересовати отуђени рад пре свега у капитализму као најинтензивнијем простору отуђења јер управо ту леже и корени права на рад.

Отуђење рада поимамо кроз два основна облика. У ужем смислу разумемо самоотуђење. То је отуђење у самом акту производње, отуђење човека према својој властитој делатности. У ширем смислу разумемо *отуђење ствари* — односно отуђење у резултату производње.

Маркс се није саглашавао са теоријским објашњењима која даје национална економија. „Национална економија полази од чињенице приватног власништва. Она нам га не објашњава. Материјални процес који приватно власништво пролази у збиљности она обухвата у опће, апстрактне формуле, које јој онда важе као закони. Она не схваћа те законе, тј. она не показује како они произилазе из суштине приватног власништва. Национална економија нам не даје никакво разјашњавање о узроку одвајања рада и капитала, капитала и земље”⁸⁾. Откривајући слабости националне економије Маркс назире праве корене отуђења рада: „Национална економија скрива отуђење у суштини рада тако што не разматра непосредан однос радника (рада) и производње.”⁹⁾

У капиталистичком начину производње остварује се основни капиталистички однос — капитал, као што се остварују и носиоци тог односа — најамни радник и капиталист. Радна снага постаје роба. Као и свака друга роба, радна снага има два својства: употребну вредност и вредност.

Она се продаје. Радник не добија цео резултат свог рада, већ део новостворене вредности који је потребан за обезбеђење оних услова живота који ће му омогућити да се репродукује као најамни радник. Овакав положај најамног радника израз је друштвене организације рада која чини бит капиталистичког начина производње. Радник је одвојен од средстава за производњу. Он је отуђен од њих, иако су оба резултат његовог рада. Истовремено радник не располаже својим производом, производом свог

8) К. Маркс, Ф. Енгелс, Дела, књ. 3., стр. 217.

9) Ибид. с. 219.

производног рада. Капиталист по основу монопола приватне својине на средствима за производњу присваја производ произвођачевог рада. Положај радника је у обрнутој сразмери са радничковим радом, што је са становишта човекове природе, парадоксално. Зато Маркс истиче: „Радник постаје утолико сиромашнији уколико производи више богатства, уколико његова производња добива више на моћи и опсегу. Радник постаје утолико јефтинија роба уколико ствара више робе. Повећањем *вриједности* свијета ствари расте *обезвређивање* човјекова свијета у управном размјеру. Рад не производи само робе; он производи себе сама и радника као робу, и то у размјеру у којем уопће производи робе.”¹⁰⁾

Капиталист организује производњу, одређује услове рада, управља радом, присваја резултате рада, располаже производом. Он је субјект који одлучује о производњи, а не производи. Основни мотив улагања капитал вредности у производњу је зарада у облику профита. Маркс доказује да је извор ове зараде вишак вредности који је створен у делу радног дана изнад потребног радног времена за производњу потребног производа. Присвајајући вишак вредности у облику профита, капиталист експлоатише најамног радника.

Капиталист издваја један део вишка вредности за проширење постојећих капацитета и за додајну радну снагу. Тиме остварује акумулацију капитала. Он се истовремено труди да усавршава технологију производње, увођењем нових оруђа за рад и применом нове организације рада, што се одражава на смањење тражења за радном снагом. На тај начин јавља се незапосленост и осиромашење најамне радне снаге као последица акумулације капитала. Постојање незапослених најамних радника стога одговара природи капитала. У овоме је и смисао општег закона капиталистичке акумулације, чију друштвену садржину схватамо као објективну тенденцију у развоју капиталистичке производње која се огледа у промени односа између акумулације капитала и пораста најамног рада, са једне стране, и увећања експлоатације, беде радничке класе и повећања индустријске резервне армије, са друге.

Маркс долази до овог закона анализирајући процес акумулације капитала коме је посвећен седми одељак I тома *Капитала*. Смисао општег закона капиталистичке акумулације Маркс даје на следећи начин: „Што је веће друштвено богатство, што је већи капитал који функционише, и обим и енергија његовог пораста, па према томе и апсолутна величина пролетаријата и производна снага његова рада, то је већа индустријска резервна армија. Исти они узроци који развијају експанзивну моћ капитала развијају и расположиву радну снагу. Релативна величина индустријске резервне армије расте, дакле, с потенцијама богатства. Али што је ова резервна армија већа у односу према активној радничкој армији, то више расте маса консолидованог сувишног становништва, чија беда стоји у обрнутој сразмери према мукама његова рада. Напослетку, уколико су

10) Ибид. стр. 217-218 У овом рукопису, насталом 1844. осећа се недовољна изграђеност Марксовог категоријалног система. Маркс је „акцептирао” језик и законе националне економије. Видети исто дело стр. 216.

већи убошки слој радничке класе и индустријска резервна армија, утолико је већи званични науперизам. *Ово је апсолутни, општи закон капиталистичке акумулације.*"¹¹⁾

4. Зачетак права на рад

Унутрашња суштина либералног капитализма добија одговарајуће појавне облике већ крајем 18 столећа. Противречности између рада и капитала, повећање експлоатације најамног рада у циљу добијања што већег профита, јачање акумулативне моћи капитала уз пораст органског састава капитала, што се огледа у већем учешћу опредељеног у односу на живи рад, незапосленост једног дела становништва које нема сопствених средстава за производњу, несигурност запошљених произвођача на радном месту, замена ручног алата и мануелног рада машинама као последица индустријске револуције започете средином 18 столећа, увећана мобилност радне снаге услед сељења капитала из једне гране у другу грану привређивања, *зачињу идеју права на рад.*

Већ при разматрању првог пројекта Декларације права човека и грађанина (1789) било је предлога у погледу права на рад. Ово питање дотиче и преамбула Француског устава од 3. септембра 1791. год. Најзад, Декларација права (члан XVIII) директно улази у питање права на рад (1793)¹²⁾.

Са јачањем радничког покрета јача и борба за признање права на рад. Утопијски социјалисти изричито формулишу захтев права на рад четрдестих година прошлог столећа. Штавише, Ch. Fouriјера сматрају оцем израза „право на рад”. Посебно се залаже за право на рад и V. Considerant, F. Vidal, L. Blanc, P. J. Proudhon, E. Gaber.

У свом чланку „Првао на рад”, Н. Тинтић даје следећу оцену ставова које заступају наведени аутори: „За сва та схватања права на рад је заједничко да носиоци тих концепција нису били задовољни тадашњим стањем и да су тражили промјене, али нереалне, јер за остваривање истих тада није било ни потребних друштвених снага ни увјета. Стога су у то доба о праву на рад била изнесена многобројна и различита схватања, напосе у Француској, и непосредно прије и после јунског устанка 1848 године., те прве велике битке у историји, коју су пролетери водили за своја права и интересе.”¹³⁾

5. Немогућност остварења права на рад у капитализму

К. Маркс је у свом познатом раду *Класне борбе у Француској од 1848 до 1850* — у коме настоји да на основу материјалистичког схватања историје, полазећи при том од датог економског положаја, објасни бурне револуционарне четрдесете године прошлог столећа — додирне и питање

11) К. Маркс, — Ф. Енгелс, Дела књ. 21. стр. 570. Београд, 1970.

12) Детаљније податке о овоме, као и изворе видети у чланку Н. Тинтића: „Право на рад”, објављеном у часопису „Наша законитост”, Загреб, 1953. бр. 8—9, стр. 426—443. Овај аутор међу првима у нашој правној литератури третира питање права на рад.

13) Ибид. стр. 431.

права на рад. „У првом нацрту устава, израђеном пре јунских дана налазио се још „*droit au travail*”, право на рад прва незграпна формула у којој се резимирају револуционарни захтеви пролетаријата. Она је претворена у „*droit à l'assistance*”, у право на државну помоћ,— а која модерна држава не храни у једном или другом облику своје паупере? Право на рад је у буржоаском смислу бесмислица, једна, побожна жеља, али иза права на рад стоји власт над капиталом, иза власти над капиталом — присвајање средстава за производњу, њихово потчињавање удруженој радничкој класи, дакле укидање најамног рада, капитала и њиховог међусобног односа, Иза „*права на рад*” стајао је јунски устанак. Уставотворна скупштина, која је револуционарни пролетаријат фактички ставила hors la loi, ван закона, морала је принципијелно избацити његову формулу из устава, тог закона над законима, анатемисати „право на рад”. Али она се није зауставила на томе.”¹⁴⁾ Јасно произилази став да у условима капиталистичког начина производње не постоје услови за остваривање права на рад.

Према схватању оснивача научног социјализма, израженом у *Манифесту комунистичке партије*, тек након победе пролетаријата постојаће „једнака обавеза рада за све”¹⁵⁾.

Извесне капиталистичке државе укључиле су право на рад у своје уставе (Француска, Италија, Данска, 3 Немачка). Међутим, изостале су ближе његове друштвене садржине и гаранције његовог остварења. Зато са правом познати југословенски акутори из области радног права А. Балтић и М. Деспотовић констатују: „У земљама са капиталистичким друштвеним системом, у коме се средства за производњу налазе скоро искључиво у власништву приватних капиталиста, не постоје одређени услови потребни за стварно спровођење у живот права на рад, па макар уставни тих земаља не само прокламовали, него и гарантовали ово право. У таквом систему приватни капитал представља самосталну и независну друштвену силу, покретачку снагу читавог друштва. . . Због тога се радничка класа бори за свој опстанак и боље услове живота и рада, и у тој борби она употребљава као једно од средстава — штрајк. У таквим условима, са појавом криза и незапослености, сталним покретима радника, право на рад је неоствариво и поред тога што буржоаска држава то право уноси у свој устав (нпр. Устав Републике Италије од 1947 у чл. 4. признаје свим грађанима право на рад обавезујући Републику да створи услове који омогућују стварно вршење овог права)”¹⁶⁾

6. Друштвена садржина права на рад у социјализму

Не постоји јединствено схватање појма и друштвене садржине правана рад. И у теорији уставног права и у теорији радног права постоје

14) К. Маркс — Ф. Енгелс, *Изабрана дела*, I књига, Култура, 1949. стр. 150.

15) К. Маркс — Ф. Енгелс, *Манифест комунистичке партије*, Младост, Београд, 1973. стр. 37.

16) А. Балтић и М. Деспотовић: „*Основи радног права Југославије и основни проблеми социологије рада*”, 1975. „Савремена администрација”, Београд, стр. 136.

различити приступи, који наглашавају један или други аспект овог комплексног феномена. Ми ћемо посматрати право на рад у условима социјалистичке заједнице која у свом друштвеном уређењу полази од рада као основа материјалног и друштвеног положаја човека и која настоји да ослободи човека и његов рад од разних облика отуђења. У таквој друштвено-економској структури — која искључује могућност обезбеђења материјалне и духовне користи присвајањем резултата туђег рада — право на рад је основно начело и лично право човека.

Суштину права на рад у самоуправном социјалистичком друштву изражава следећа дефиниција А. Балтића и М. Деспотовића: „Право на рад је једнако право, под једнаким условима, зајемченог сталног запошљење од стране друштвене заједнице сваком за рад способном грађанину према његовим стручним и физичким способностима, запошљење које он слободно изабере и које за њега предствља основни и главни извор материјалних средстава и других права за пристојан и обезбеђен живот и развој његов и његове породице.”¹⁷⁾ Из наведеног појма произилазе елементи друштвене садржине права на рад.

Овако схваћено право на рад има вишеструки значај. Како указује Ј. Борђевић: „Оно значи обезбеђење човека, који нема ничег другог осим радне снаге, да може својим радом стицати средства за свој живот и живот своје породице. Оно значи и извесну гаранцију за економску, социјалну па и биолошку сигурност и репродукцију човека. Оно је други вид проглашења слободе од немаштине и сталне неизвесности за egzистенцију.”¹⁸⁾ Ове елементарне видове права на рад који га осветљавају у његовом негативном и „буржоаском” смислу, аутор допуњује следећим обележјима: „Устав Југославије уноси и гарантује ово право не само као једно од основних економских права, већ и као ново социјалистичко демократско право човека. У друштвеном уређењу, које се заснива на друштвеној својини средства за производњу и самоуправљању, право на рад је услов и гаранција да својина заиста буде друштвена, а да управљање буде заиста радничко, односно друштвено самоуправљање.”¹⁹⁾

Право на рад не остварује се аутоматски. Услед достигнутог нивоа економског развоја, као и постојеће територијалне и материјално-производне неусклађености, „Устав није у стању да остваривање права на рад изједначи са правом сваког човека да, увек и под свим условима, добије одговарајуће запослење. Устав не садржи овакву конкретну гаранцију и из тог разлога што би у постојећим друштвено економским условима и могућностима, она неизбежно водила у систем централизоване расподеле „радних снага” и коначно у разне облике обавезног рада.”²⁰⁾ Из ових разлога намеће се питање друштвено-економских услова остваривања права на рад. У наредном делу нашег рада покушаћемо да их размотримо.

17) Ибид. стр. 139.

18) Ј. Борђевић, *Уставно право*, Савремена администрација, Београд, 1976. стр. 378.

19) Ибид. стр. 378.

20) Ибид. стр. 378.

7. Друштвено-економски услови остварења права на рад

Право на рад се разликује од осталих права како по својој друштвеној садржини и значају за човека, тако и по начину реализације. За његово остварење неопходни су бројни и разноврсни услови (материјални и друштвени, објективни и субјективни, општи и посебни). У савременим социјалистичким друштвеним заједницама потребно је омогућити и ускладити многобројне захтеве. Они претпостављају сложени механизам којим се усклађује истовремено деловање разних околности, тенденција и појава.

Услови остваривања права на рад нису истоветни у свим земљама. Они се разликују од заједнице до заједнице, као и у свакој заједници од једног до другог периода њеног развоја. Зато ћемо, разматрајући услове реализације права на рад, пре свега, имати у виду оне који су општег карактера, као и оне који се јављају у условима самоуправно организованог друштва.

а. *Врсте услова права на рад.* Под условима права на рад разумемо околности и појаве које непосредно или посредно утичу на његово остварење. Како је право на рад по својој природи комплексно и по значају многоструко услови његовог остварења су бројни и разноврсни. Право на рад тиче се, пре свега, човека, јер му обезбеђује биолошке, социјалне и духовне услове опстанка. Од њега зависи положај и улога појединца у друштву. Истовремено, право на рад тиче се и друштва, јер оно ствара услове реализације овог права. Отуда и услови остваривања права на рад потичу како од човека-појединца, тако и од друштва као целине. Међутим, услове не налазимо само на страни појединца и друштва, као ни на релацији појединац-друштво. Њих налазимо и у материјалној сфери човекове егзистенције.

Зато све услове, са најопштијег становишта, делимо на две групе: материјално-производне и друштвено-економске. Разматраћемо их посебно.

б. Материјално-производни услови представљају објективну основу остварења права на рад. Има их више. Навешћемо најважније, по редоследу који не изражава истовремено и њихов значај за остваривање права на рад.

(1) *Природно богатство.* Природа пружа материјалне чиниоце који су неопходни за обављање привредне делатности. Кроз однос природе и човека испољавају се материјално-производни услови делатности људи. Природа се јавља, пре свега, у облику земљишног фонда, рудног богатства, енергетских извора, климатских услова и др. Без природе човек не би обављао производан рад. У овом смислу природни услови су предпоставка и за запошљавање нових радника, те за остваривање права на рад. Она пружа простор за објављење делатности, даје произвођачу предмет рада и квалитетом својих елемената омогућује да тај рад буде продуктивнији.

(2) *Материјална структура друштвене производње.* Привредни живот састоји се из разноврсних привредних делатности. Ове делатности се повезују разноврсним односима. Међу њима мора постојати и квалитатив-

но и квантитативно, временско и просторно повезивање. Немогуће је на дужи рок обезбедити потпуну усклађеност технолошки хетерогених процеса рада. Неке су привредне области и гране развијеније од других. Нова радна места потребна појединцима који треба да остваре право на рад могу се добити управо у делатностима које су у односу на друге неразвијене, односно у делатностима које треба посебно развијати.

(3) *Национални доходак* је основни извор акумулације сваке друштвене заједнице, независно од карактера владајућих производних односа. То значи да од расподеле националног дохотка на акумулацију и остале облике производне и непроизводне потрошње зависи могућност проширења постојећег обима производње што условљава и запошљавање нових радника. Тиме се пружа могућност остварења права на рад извесном броју људи. Колики ће део националног дохотка бити издвојен за проширење постојећих капацитета, односно стварање нових капацитета зависи од инвестиционе политике коју воде носиоци акумулације у датој друштвеној заједници. Одредивање стопе акумулације није једноставан проблем, будући да се непроизводна и производна потрошња налазе у обрнутој сразмери, јер потичу из истог извора.

в. Друштвено-економски услови. Право на рад је комплексно по својој природи. За његову реализацију неопходни су, поред материјално-производних, бројни друштвено-економски услови. Најважнији су они који настају поводом обезбеђења материјалних добара, дакле, односи производње. Од њиховог карактера зависи остварење права на рад. Поред ових односа значајни су и односи из друштвене надградње, међу којима нарочито правни и политички односи. Постојање односа међу људима предпоставља и постојање одређених субјеката, како на нивоу основних организационих јединица, тако и на нивоу друштва као целине. Зато многе субјекте (основне и комплексне) сматрамо носиоцима остварења права на рад. Наведеним условима додајемо и планирање запошљавања, припремање појединаца за ступање на рад, мобилност радника и право на материјално обезбеђење за време привремене незопослености.

(1) *Социјалистички карактер односа производње.* Примарне односе у привреди прелазног периода предствљају социјалистички односи производње. Њихов социјалистички карактер изражава такву друштвену организацију рада која омогућује доминантну улогу радног човека у привредном животу. Радник је ослобођен експлоатације и слободно обавља своју привредну активност. Односе који настају повезивањем људи у привређивању карактерише равноправност, једнакост и солидарност.

Суштину односа производње изражава *друштвена својина* средстава за производњу. Њен смисао у Југославији изражен је основним начелом Устава СФРЈ на следећи начин: „Друштвена својина, као израз социјалистичких друштвено-економских односа међу људима, основа је слободног удруженог рада и владајућег положаја радничке класе у производњи и у друштвеној репродукцији у целини, као и основа сопственим радом стечене личне својине која служи задовољавању потреба и интереса човека.”

Владајући положај радника у удруженом раду, њихова улога, као и самоуправни карактер односа производње у југословенском самоуправном систему удруженог рада изражен је у чл. 1. Закона о удруженом раду: „Радници у остваривању свог владајућег положаја у удруженом раду и друштву, слободно, непосредно и равноправно, у односима самоуправне демократске повезаности, узајамне зависности, одговорности и солидарности и у односима равноправности народа и народности, управљају својим и укупним друштвеним радом у основној и другим организацијама удруженог рада, другим самоуправним организацијама и заједницама и у друштву у целини.

Социјалистичким самоуправним друштвено-економским односима у удруженом раду обезбеђује се да радници, на основу права рада друштвеним средствима и једнаких права, обавеза и одговорности у погледу средстава за производњу и других средстава друштвене репродукције у друштеној својини, управљају у свом, заједничком и општем друштвеном интересу својим радом, условима и резултатима свог рада.”

Из самоуправног карактера односа производње, као и улоге радника у удруженом раду произилази и обавеза стварања услова за остваривање права на рад. Неопходни услови за остваривање овог права обезбеђују се друштвеном својином средстава за производњу и сталним проширивањем материјално-производне основе рада. Организације удруженог рада су отворене, чиме се искључује монополизација друштвених средстава за производњу.

(2) *Носиоци остваривања права на рад.* Право на рад се у оквиру друштвене заједнице не остварује једним актом, нити једноставним процесом. Оно представља истовремену обавезу и активност разноврсних субјеката. Њихове радње и акти које доносе морају бити усклађени и повезани. О томе изричито говори чл. 159. ст. 3 Устава СФРЈ: „Сви који управљају или располажу друштвеним средствима и друштвено-политичке заједнице дужни су да стварају све повољније услове за остваривање права на рад”. Из овог произилази да су сви субјекти који управљају и располажу друштвеним средствима, као и друштвено политичке заједнице дужни да стварају услове за реализовање права на рад. Оно се у првом реду односи на обавезу радника у организацијама удруженог рада да при управљању и руковођењу друштвеним средствима имају у виду обезбеђење услова за остваривање права на рад. Оваква обавеза произилази из одредбе чл. 15 ст. 1 Устава СФРЈ којом су радници у удруженом раду узајамно одговорни да друштвена средства стално обнављају, увећавају и унапређују: „У остваривању права рада друштвеним средствима, радници у удруженом раду узајамно су одговорни да се, у свом заједничком и општем друштвеном интересу, тим средствима друштвено и економски цилесходно користе и да их, као материјалну основу свог и укупног друштвеног рада, стално обнављају, увећавају и унапређују, као и да своје радне обавезе савесно извршавају.”

Као носиоци обавеза за стварање услова за остварење права на рад у југословенском самоуправном систему удруженог рада могу се навести

и: (1) основе организације удруженог рада и друге самоуправне организације и заједнице, (2) радни људи који самостално обављају делатност личним радом средствима у својини грађана, (3) друштвено политичке заједнице (општине, покрајине, републике и федерација), (4) основне заједнице запошљавања, (5) самоуправне интересне заједнице запошљавања, (6) Савез синдиката, (7) привредне коморе, (8) Социјалистички савез радног народа (9) Савез социјалистичке омладине, (10) самоуправне интересне заједнице образовања, социјалне заштите и др. Сви наведени субјекти, у оквиру своје надлежности, дужни су да допринесу обезбеђењу неопходних услова за остваривање права на рад грађана.

Међусобни односи између појединих субјеката, као и у оквиру одређеног субјекта, регулишу се друштвеним договором о запошљавању, самоуправним споразумима и плановима запошљавања.

(3) *Планирање запошљавања.* Ангажовање радне снаге и њено усмеравање на делатности које треба развијати са становишта захтева закона сразмерне расподеле друштвеног фонда рада на разне делатности представља веома сложену друштвену активност свих носилаца запошљавања. Проблем је утолико тежи што се микро субјекти привредне делатности повезују путем односа који имају посредни карактер — преко тржишног механизма. Основне привредне јединице су робни произвођачи, те стичу доходак продајом производа и услуга, док непривредне организације удруженог рада тичу доходак слободном разменом рада. Свака организација удруженог рада настоји да послује рентабилно и да јој индивидуално радно време буде бар на нивоу друштвено-потребног радног времена, уколико не успе да га одржи испод тог нивоа. У тим условима нерентабилно је и друштвено нецелисходно сувишно ангажовање радне снаге. Зато је неопходно да се оствари оптимални спој средстава за производњу и радне снаге, како на нивоу основне организације, тако и на нивоу друштвене заједнице у целини. На овај начин искључена је могућност административне дистрибуције субјективних чинилаца применом једностраних критерија. Зато, пре свега, основна организација удруженог рада одлучује о проширењу делатности и о новим радним местима. Са друге стране и бројни макро субјекти дужни су да стварају све повољније услове за остварење права на рад.

Из овога проистиче обавеза планирања запошљавања. У оквиру својих права и дужности да планира свој развој, сваки субјект планира пораст запослености и предузима мере потребне да се она оствари.

Основна организација својим плановима рада и развоја утврђује обим и структуру потреба за радницима. Планом запошљавања она утврђује и мере за задовољавање ових потреба. Планови потреба за радницима садрже, пре свега, број потребних радника, њихову професионалну и квалификациону структуру, динамику запошљавања радника, начин обезбеђења потребних радника, мере за реализацију плана запошљавања, мере за коришћење унутрашњих резерви. Основна организација доставља општинским самоуправним интересним заједницама запошљавања своје планове потреба за радницима.

Основи политике запошљавања и мере за њихово реализовање одређују се плановима друштвено-економског развоја општина, међуопштинских регионалних заједница и плана социјалистичке републике.

Заједнице запошљавања доносе планове запошљавања на основу плана рада и развоја организација удруженог рада и друштвено-политичких заједница.

(4) *Покретљивост радника.* Ради ефикаснијег територијалног размештаја укупног друштвеног рада, а посебно ради бржег усмеравања радника према недовољно развијеним подручјима предвиђају се друштвеним договором мере које потстичу покретљивост радника (иформисање лица која траже запошљење о могућностима запошљавања ван места пребивалишта, обезбеђење средстава за сеобе, као и обезбеђење других погодности незапосленим лицима). Већом мобилношћу радника превазилази се наслеђена територијална подударност места рођења са пребивалиштем и местом обављања занимања.

(5) *Усклађивање образовања са захтевима за радном снагом.* Да би се обезбедили радници одређених профила занимања, који су потребни недовољно развијеним привредним и непривредним делатностима, стварају се одговарајући услови њиховог образовања. Тиме се усклађује образовање кадрова са захтевима удруженог рада. У том циљу доносе се планови и програми образовно-васпитног рада који предвиђају обим и структуру кадрова у складу са захтевима привредних и непривредних делатности. Субјекти образовања и одговарајуће заједнице организовано прате промене до којих долази у удруженом раду и занимањима, те предузимају мере за усклађивање програма своје активности са потребама удруженог рада.

(6) *Право на материјално обезбеђење за време привремене незапослености.* Будући да остварење права на рад зависи и од конкретних материјалних услова друштва, оно се не може остварити за све непосредно после социјалистичке револуције, а понегде ни у дужем периоду. Зато посебан значај има право на материјално обезбеђење лица која су привремено незапослена. Ово произилази из члана 159 ст. 5 Устава СФРЈ: „Зајемчује се, под условима одређеним законом право на материјално обезбеђење за време привремене непослености.“ Незапосленим лицима третирају се лица којима је рад редовно и главно занимање, а која без своје кривике нису запослена. Материјално обезбеђење састоји се из новчане накнаде, из права на здравствену заштиту, из права на дечији додатак и др. Републике и покрајине својим законима одређују услове за остварење материјалног обезбеђења. Овим правом обезбеђује се материјална и социјална сигурност незапослених радника. Тиме се незапошљено лице стимулише на оспособљавање или преквалификацију у циљу бржег запошљавања. На тај начин потврђује се друштвено признање достојанства човека који се у датом тренутку не може запослити.